

PAPER DETAILS

TITLE: Fidâyî Dîvân`ında Tasavvufî Unsurlar

AUTHORS: İsmet SANLI

PAGES: 121-153

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/214700>

FİDÂYÎ DÎVÂN'INDA TASAVVUFÎ UNSURLAR*

İsmet ŞANLI**

ÖZET

XVI. yüzyılda II. Bâyezid ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde yaşamış olan Fidâyî'nin asıl adı Ali Bâlî'dir. Kaynaklardaki bilgilere ve bazı kasidelerine göre Şehzade Mahmud ile Şehzade Korkud'un hizmetlerinde bulunmuş, Sultan II. Selim'in şehzadelik döneminde sipâhîlik yapmış olan Fidâyî, 969/1561 yılında vefat etmiştir. Bilinen tek eseri Divanı'dır. Oldukça hacimli olan Dîvân, nazım şekilleri ve muhtevâ açısından zengin bir eserdir.

Kur'an, Hadîs, Peygamber kıssaları, evliyâ menkıbeleri, tasavvuf, Şehnâme ve yerli malzemeler Dîvân edebiyatının kaynakları arasındadır. Fidâyî Dîvânı'nda da bu kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. Esrâr-ı Gaybiyân, Matlabu'l-Uşşak, Mirkat-i Ruh başlıklı manzumeler ve Mevlânâ için yazılmış bir medhiye bulunan Dîvân'da ayrıca tasavvufî ilgili çok sayıda beyit de yer almaktadır. Bu çalışmamızda Dîvân'da yer alan tasavvufî unsurları incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şiiri, Fidâyî, Tasavvuf.

ABSTRACT

Mystical Components in Fidâyî's Dîvân

Fidâyî of whom real name is Ali Bâlî, lived in sixteenth century in the term of Bâyezid II. and Yavuz Sultan Selim. According to sources and some of his poems, he served for Şehzade Mahmud and Şehzade Korkud and

* Bu çalışma Prof. Dr. Coşkun Ak danışmanlığında yapılmış "Fidâyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın İncelenmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)" adlı Doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

had been as a knight in the term of Şehzade Selim (Selim II.). He died in 969/1561.

The *Dîvân* is the only work of him that known. It is rather bulky and has variously poems. Quran, Hadith, tales of prophet , legends of mystics, mysticism, Şehnâme and local materials are main sources of *Dîvân* literature. These sources are have an important place in *Fidâyî's Dîvân*. In this study, we try to examine mysticism and mytical components in *Fidâyî's Dîvân*.

Key Words: Ottoman poetry, *Fidâyî*, Mysticism.

İslâm dünyasında ortaya çıkan mistik-derûnî hayata, ruhanî fikir ve hareketlere tasavvuf denir. Tasavvuf bir gönül terbiyesidir. Gönül insanda bulunduğuna göre tasavvufun konusu insandır ve gayesi de onu kalbî yönden eğiterek, olgunlaştırarak kemâl derecesine ulaştırmaktır (Kara, 1998). İnsan gönlü sürekli tatmin olmak, manevî doyumlara ulaşmak için çırpınır durur. Tasavvuf ile çeşitli haller yaşayarak yüce makamlara ulaşır.

Tasavvuf, insanın mânen yükselerek Allah'a olan muhabbetinin ziyadeleşmesini, ruhî incelik ve zevklere, güzel duygulara kavuşmasını sağlayan bir sistem, bir hayat tarzıdır. Şiir de, bu güzel duyguların, zevk ve heyecanların, coşkuların, aşk ve muhabbetin ifade edildiği araçtır.

Kur'an, Hadîs, Peygamber kıssaları, evliyâ menkıbeleri, tasavvuf, Şehnâme ve yerli malzemeler *Dîvân* edebiyatının kaynakları arasındadır (İz, 1967). *Fidâyî Dîvânı*'nda¹ da bu kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. *Esrâr-ı Gaybiyân*, *Matlabu'l-Uşşak*, *Mirkat-i Ruh* başlıklı manzumeler ve Mevlânâ için yazılmış bir medhiye bulunan *Dîvân*'da ayrıca tasavvufla ilgili çok sayıda beyit de yer almaktadır.

Fidâyî'nin şiirlerinde ana tema tasavvuftur. Şair, genellikle didaktik amaçla yazdığı bu şiirlerde, dünyanın geçiciliği, kararsızlığı üzerinde durarak, çevresindekileri dünyaya bağlanmamaları için uyarmıştır. Dünyanın kötü yönlerini sık sık dile getirerek mürid için tehlikeli taraflarına işaret eder. Fânî hayattan sonra gelecek olan ebedî hayata değer vererek vahdete ulaşabilmek için kesretten, masivadan uzaklaşılması gereği üzerinde durur. Tasavvuf ehline, fânî hayatta çekilen zahmetler neticesinde ebedî bir

¹ *Fidâyî Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Ef. No: 633; *Fidâyî Dîvânı*, Millî Kütüphane, YAZ. B. No: 8625. Şairin mahlası kaynaklarda "Fedâyî" şeklinde yer almaktadır. *Dîvân*'ın harekeli olan her iki nüshasında mahlas "Fidâyî" şeklinde harekelenmiş olmasından dolayı, yazma nüshaların imlâsına bağlı kalındı.

saadetin, gerçek sevgiliye kavuşmanın (vasl-ı dîdâr) haberini verir. Dünya hayatına değer vermeyerek vahdete ulaşma fikrinin cazibesi, fikir ve sanat sahasında geniş bir ilham kaynağı olmuştur (Levend, 1984).

Şiirlerinden iyi bir dinî eğitim aldığı anlaşılan Fidâyî, bildiklerini halka anlatma gayreti içindedir. Ona göre; usturlaba benzetilen âlem, kudret kalemiyle yazılmış, çeşitli bölümlerden oluşan ve ders alınması gereken bir Hak kitabıdır. Bu hikmet kitabını okumasını bilen âşık, gözyaşıyla bedenini, dünya kirinden temizleyerek kesretten kurtulma arzusundadır. Âlem nüshasının tek harfi bile tefsir edilmezse, bu ilâhî kitabın sırları tam olarak anlaşılmaz:

*Nüsòa-i èÂlemde sırr-ı Sini tefsir itmeseñ
Maèni-i áuóf-ı ilÂhi ÂşikÂr olmaz baña
G.8/2²*

Şair, “âb-ı sıdkile çirk-i dünyadan el yu, tamamen temizlen” demektedir. Âşıklar bakışlarıyla, “sırr-ı şu’le-i nûr-ı yakîn”i keşfederler ve her nefes “mihr-i ‘âlem-i zât u sıfât”ı anlatırlar. Ne dünya lezzetlerine heves ederler ne de ahirette cennete talip olurlar. Onlar sadece “dost didârı”nın sevdasına düşmüşlerdir:

*Ne heves leöðet-i dünyÀya ne èuúbÀya ùamaè
Dost didÂrı hevÀsına düşüp hÂyilerüz
G.101/4*

Yol erlerinin tek arzusu Hakk’a kavuşmaktır. Cenneti ve cennet nimetlerini istemezler. Onların tek isteği Hakk’ın rızasını elde etmektir:

*òod ne dermÀn ol òudÀdan vaâl uman merdÀn-
ı rÀh
Cennet ü nÿr u úuãÿr u óÿr u RîêvÀn
istemez G.98/9*

*Óaú r10Às1ysa FidÀyi ne gerek òavf u recÀ
Girerüz dÿzaða vü cennete òoş mÀéil erüz
G.101/10*

² Şiirlerin numaralandırılmasında İsmet Şanlı’nın hazırladığı *Fidâyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı’nın İncelenmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2003, isimli doktora tezindeki sıralama esas alınmıştır.

Hak aşışının, “ehl-i tevhid” olanların kibirle işleri olmaz. Onlar için “miskinlik”, alçak gönüllülük önemlidir:

*FidÀyi ehl-i vaódetden şümÀr olduñsa
miskîn ol
Bilürsin k’ehl-i tevóidüñ işi kibr ü èinÀd
olmaz G.106/9*

Fidâyî, şiirlerinde dünyanın geçiciliği üzerinde durarak ona gereğinden fazla değer verilmemesini sık sık dile getirir. Asıl hayat, öldükten sonra ahirette başlayacaktır. Vahdete ulaşmak için dünya hevesinden, masivadan vazgeçilmelidir:

*Var FidÀyi èÀrifiseñ mÀsivÀ öikrin unut
Öikr-i Óaú it ùur maúÀmuñ menzil-i aèlÀda
ùut G.29/9*

*Nedür dirseñ sebeb keşf ü yaúine
Özüñ bÀùıldan öz Óaúúa yaúa gör Trb. 9/4*

1. Vahdet-i Vücûd, Vahdet-Kesret

Vahdet-i vücud, konusu varlık ve bilgi teorisi olan tasavvuf düşünce sistemini ifade eder. Bu düşünce sistemine göre âlem, bir tek hakikat ve vücuddan ibârettir. “Vücûdla mevsûf olan sadece Allah’tır.” (Kemikli, 2000). Mutlak ve tek olan Allah’ın başlangıcı ve sonu yoktur. Allah, sıfatlarıyla anlaşılabilir. Eşyanın hakikatı vücud-ı Hak ile kâimdir ve aslı yoktur (Ertuğrul, 1928). Allah, kendi zatıyla var olup, bütün zamanları ve mekânları kaplayan bir nurdur (K.17/11). Âlem, kâinat ve eşya havâdis olup O’nun sıfatlarının tecelli ve tezahüründen ibarettir ve O’nu aksettiren bir ayna gibidir (G.145/3). Zatı her şeyden münezzehtir, fakat her şey O’nun zatındadır ve zatı, daima sıfatlarıyla zuhur eder. İlk zuhuru, bütün âlemin mücmel olarak ilminde tahakkuk etmesidir (Gölpınarlı, 1985). Tecellinin sürekliliği ile biz eşyayı mevcut gibi görürüz. Bir an tecelli etmemeyi murad etse, her şey yok olur. Tasavvuf ehli, bu kesret (çokluk) içinde vahdeti görüp ona ulaşmak ister (Kurnaz, 1987).

Fidâyî de vahdet-i vücud düşüncesine önem vermiş, değişik beyitlerde küllî birlik fikrini savunmuştur.³ Şair, varlığı ve eşyayı Allah'ın tecellisi olarak düşünür:

*Cümle **birlik baórine** müstaàraú olup úaüre-
vÀr*

*Bì-ser ü pÀ hiç farú olmaz biliş ü yÀdumuz
G. 109/6*

*Úamu **birlikdedür** pencÀh eger penc
HezÀrÀn òurdeden úaú gÿşe vergÿş G.
117/11*

*FidÀyi **birlik** iâbÀt it dilerseñ dirlik ol
birden
èivaø al bire biñ her dem iderseñ günde
bin kerre G.193/9*

*şeksüz bu cümle **èÀlem-i vaódet**dedür veli*

*Óaú gülşeninde her biri bir gül-èiöÀrdur
K.6/42*

Şair, Allah'tan başka varlık olmadığını, eşyanın O'nun görüntüsünden ibaret olduğunu çeşitli örneklerle izah eder:

*Cümle eşyÀ maôhar-ı òÀt-ı úıdemdür bil
yaúın*

*Sırra vÀúıf olmaà isterseñ göz aç mestÀna
baú G. 145/3*

*Var FidÀyi äÀnièi ãunèından añla bì-delil
Bu úadar eşyÀda rÿşen óuccet ü ÀyÀta baú
G.146/9*

³ Vahdet-i vücud hakkında geniş bilgi için bkz: Ertuğrul, İ. Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî*, İstanbul 1928 (Haz. Mustafa Kara, İstanbul 1991); Kam, Ferit, *Vahdet-i Vücûd*, (Sadeleştiren: Ethem Cebecioğlu) İstanbul 2003, 2. bas.; Sunar, Cavid, *Vahdet-i Vücûd-Vahdet-i Şuhûd Meselesi*, Ankara 1960; Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991; Ebu'l-Ala Affifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, (Çev. Mehmet Dağ) İstanbul, 1999; Aşkar, Mustafa, *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ankara 1993.

*Geldi çün bu mecmaèa bu cümle oldı bir
vücüd
Her vücüd emr oldı k'ide uàèat ol
iósÀniçün K.19/2*

Fidâyî, şehâdet âleminde çeşitli örnekler vererek, vahdet düşünce-
sine kuvvet kazandırmıştır. Bütün oluşlar ve yaratılışlar Allah'ın zatıyla
ilgilidir. Varlığı O'ndan ayrı düşünmenin mümkün olamayacağı düşüncesi,
şair tarafından şöyle ifade edilir:

*Şükr ü iúrÀr u òuøÿè vü fikr ü eõkÀr u
rücÿè
Saña sendendür úamudan çün úamu sensüz
èadem K.2/12*

*Dost yüzün görmek isterseñ küşÀd it cÀn
gözin
Õerrede òÿrşid-i raðşÀn úaùrede èummÀna
baú G.145/7*

Beyitte ifade edildiği gibi her zerrede misalî bir güneşciğin varlığı
görülür. Bütün zerrelerdeki güneşler, gerçek güneşin varlığına bağlıdır.
Hakiki güneş olmayınca misalî güneşcikler de olmaz. Zerrelerdeki bütün
güneşlerin kaynağı, hakikî ve tek bir güneştir. Aynı şekilde damla da
ummanın varlığına bir işaret olarak düşünülebilir. Kesret, kesret âlemi de
Allah'tan zuhur etmiştir. Kesret olmadan vahdetin varlığını anlamak müm-
kün olmaz. Kesret, visâle engeldir. Vahdete ermek için kesreti terk etmek,
uzlete çekilmek gerekir. Hakk'a kavuşmak isteyen âşık da kendini kesretten
kurtarmalıdır:

*Ki keâret mÀniè-i vaódetdür iy merd
Úabÿl it èuzlet isterseñ viãÀli Trb. 5/9*

Eşya mezhahirden ibaret olup perde ve ayna görevi görür (G.145/3,
193/5). Lâ ve illâ, nefy ve isbâtır. İsbâtın egemen olduğu yerde nefy yok-
luktur:

*Muvaóóid lÀ di geç evvel áuverden nefy-i
işrÀk it
Naôar úıl sırra pes cÀndan óaúı illÀda
idrÀk it G.31/1*

*Naôar ú11 àayra àayretten oú1 óaúú1nda 1À
nefy it
Pes iâbÀt it bu cemè içre kemÀl-i Óaúú1
i11Àdan G.171/15*

Ehl-i vahdetten olan kimsede kibir ve inat olmaz, onlar gayet müte-
vazi bir halde yaşarlar:

*FidÀyî ehl-i vaódetden şümÀr olduñsa
miskîn ol
Bilürsin k'ehl-i tevó1düñ işi kibr ü èinÀd
olmaz G.106/9*

Ruhlar âleminin kuşu olan âşıkların asıl makamı ve yurdu vahdet gül
bahçesidir. Bu dünyaya bir nefeslik seyir için gelmişlerdir:

*Murà-1 lÀhýtuz bize gülzÀr-1 vaódetdür
maúÀm
Bu sarÀya bir nefes seyrÀna gelmişlerdenüz
G.107/8*

Vahdet, Fidâyî'nin şiirlerinde üzerinde en fazla durulan konulardan
biridir. Vahdet, sahrâ-yı vahdet, âlem-i vahdet, ehl-i vahdet, vahdet-hâne,
bahr-ı vahdet, nûr-ı vahdet, ayn-ı vahdet, mâni'-i vahdet, hamr-ı vahdet, sırr-
ı vahdet, Kâf-ı vahdet, gülzâr-ı vahdet, serîr-i vahdet, gül-i vahdet, tevhîd,
ehl-i tevhîd, tevhîd-i zat, gülistân-ı cennet-i tevhîd, âlem-i tevhîd, sırr-ı
tevhîd-i Hudâ, mey-i tevhîd, birlik ve birlik bahri gibi kelime ve terkiplerle
ele alınmaktadır.

Kesret ise kesret, gubâr-ı kesret, ehl-i kesret ve hâr-ı kesret gibi
kelime ve terkiplerle kullanılmaktadır. Vahdet tahtına şah olan âşığa, kesret
tozu erişemez:

*Bu ûuhrile k'olasın şeh serîr-i vaódetde
âubÀr-1 keâret irişmez serÀy-1 sırruña pes
G.113/8*

2. Mâsivâ

Mâsivâ, Allah'tan başka her şey anlamındadır. Hak âşığı, gönlünde
Allah aşkından başka şeylere yer vermez. Gönlünden dünya kirini, mâsivâ

pasını siler, gamı kederi giderir. Mâsivâ, fânidir, bekâsı yoktur. Hakk’a mürid olan, elini eteğini dünyadan ve dünya ehlinde çekerek. Bâki olan Hak’tır. Âşık, mâsivânın bu yönünü fark ederek onu terk edip, Hakk’a yönelerek ebedî hayata ulaşmalıdır:

*Göre èaynile fÂni mÂsivÂy1
İrişe Óayy-1 bÂûiden ÓayÀta Trb. 2/9*

Mâsivâyı ağıâr olarak değerlendiren şair, sevgiliye kavuşmayı dileyen âşığın ağıâra meyletmemesini söyler:

*èÁş1úiseñ mÂsivÂy1 kendüñe yÂr eyleme
Vaâl-1 dil-dÂr isteriseñ meyl-i aâyÂr
eyleme G.197/1*

3. Tecellî

Tecellî, âşikâr olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhûr etmektir. Gaybten gelen ve kalpte zâhir olan nurlardır (Uludağ, 1991). Tasavvufta, kudret-i ilâhiyye sırlarının eşyada görünmesidir. Tecellinin nasıl meydana geldiğini Allah’dan başka kimse bilemez. Âlemde bulunan eşyanın hepsi, her nefeste değişmektedir. Her mevcut yok olup, yerine anında benzeri gelmektedir. Buna “teceddüd-i emsâl” denir. Nitekim bir nehir akıp gitmekte, yerine daima yeni su gelmektedir. Bu sebeple “Bir insan bir nehirde iki defa yıkanmaz.” denmiştir. Tecellîde, gaybdan şehâdet âlemine, karanlıktan aydınlığa çıkış söz konusudur (Yılmaz, 1994).

Allah’ın gönlüne tecellî etmesini isteyen âşık, gerçek âşık olanlara Hakk’ın mescitte de olsa meyhânede de olsa tecellî edeceğini belirtir:

*Zühd ü taúvÀ úanda vü è1şú işi úanda iy
faúih
Gerçi Óaú úı1ur **tecellî** mescid ü
meydÀneden G.180/3*

Gönlünü Tûr Dağı’na, kendini de Hz. Musa’ya benzeten şair, gönlüne Allah sevgisi düştüğü için Hz. Musa ile kendisi arasında ilgi kurar:

*Düşeli dil üyrına didÂr-1 MevlÀdan sevi
Kem degül **nÿr-1 tecellî**den şuèÀè-1 Mÿsevi
K.25/1*

4. Gönül

Tasavvuf düşüncesinin en temel mefhumlarından bir olan gönül, Hakk'ın nazargâhı ve evi olup bütün bâtinî faaliyetler burada meydana gelmektedir. Gönül, Hakk'ın tecelli ettiği ve imanın bulunduğu bir yer olarak düşünülür:

Göñüldür Óaúú evi anda kişî vuãlat bulur dÀéim

Göñülde bulmamaú Óaúúı úula muókem şenÀèatdur
G.60/4

Göñül ki dost òayÀliyle bir kerÀne bulur
Geçer āafÀyile òoş ãoóbet-i şahÀne bulur
G.76/1

Gönül, âşğın arzu, istek, aşk ve güzellik duygularının ortaya çıktığı bir yer olarak kabul edilir. Çoğu zaman gönül teşhis edilerek ikinci bir âşık olarak ele alınır. Derdi ve sıkıntısı sevgiliden ayrı olmaktır. Derdinin çaresi ise sevgilinin “kavuşma sözü”dür. Can yakıcı âhtan başka dostu ve arkadaşı yoktur. Gönül kanı, âşıkların tek yiyeceği-içeceği. Sevgili âşğın gönlünü yıkar, viraneye çevirir, ancak virane gönlü tamir edecek olan (mimar) sevgili olduğu için âşık buna üzülmaz. Gönül, sevgiliden ayrı olduğu için (âşık gibi) kanlı gözyaşı döker, yaralar içinde kalır. Sevgilinin yüz aynası için canını bir nefeste verir, ancak feryat etmez. Sevgilinin hayali, gönlün çok önemli misafiridir. Aşkın hissedildiği ve bulunduğu yer olan gönül, aynı zamanda gamın da merkezidir ve aşk ateşiyle yanmaktadır:

*Gözi nem **göñli** àam her dem yürür ÀzÀde vü*
bende

MaúÀmı küløan u gülşen aña bir òandaú u cevsaú
G.144/7

*Gözümde ãu başumda hevÀ **dilde nÀr-ı èışú***
Bì-óÀãılum bu cümleden elde türÀb bil K.9/5

Sevgiliden ayrı olan gönül için baharın gelmesinin bir anlamı yoktur, onun için bahar hazandan farksızdır. Mevsim hazan da olsa sevgiliye kavuşan gönlün gözüne bu bahar olarak görünür:

*FirÀú içinde bahÀr olsa **dil** òazÀna irer*
ÒazÀn gözine viãÀlile nev-bahÀr gelür
G.72/9

5. Aşk

Fidâyî Dîvânı'nda hem ilâhî hem de beşerî aşka yer verilir. Şaire göre aşk, âşığa ezelde verilmiş, âşık “ahd-i vasl” etmiştir. “İşka biliş âleme bîgâne” gelmiş olan âşık, yeminini bozduğu için “bîzâr” olmuştur.

“Dünya benim sanırım ancak ben dünyasızım” diyen âşık, âşık olduğu için hiçbir şeyden korkmamaktadır. Akılla aşk bir arada bulunmaz. Akıllı olan kişiler mal, mülk ve çıkar peşinde koşarlar. Âşığın başında sevgilinin sevdası olduğu için gönlünde başka şeylerin sevdası yoktur:

*âanuram dünyÀ benümdür gerçi ben
dünyÀsuzam
Dost sevdÀsına düşdüm àayrdan pervÀsuzam
G.167/1*

èÁúlle sevdÀ-yı sýd u èÀş1úa sevdÀ-yı yÀr

*TÀ ki bu sevdÀ irişdi baña ol sevdÀsuzam
G.167/4*

Mihr kelimesi hem sevgi hem de güneş anlamlarında kullanılır. Âşığın gönlünde sevgilinin aşkının olduğuna delil, med cezirde olduğu gibi gönül denizinin coşması, dalgalanmasıdır. Âşık, sevgili güneşi karşısında (aşkı yüzünden) mahvolmuştur ve zerre gibi titremektedir:

*Mihr-i cÀnÀn kim muóìù-i dildedür her dem
muóÀù
TÀ ebed her ceör ü medde gün gibi virür
neşÀù
G.129/1*

*Selò-i meh bigi yaúin olduúca maóv oldum
henüz
Öerre bigi ditredür mihr-i d1raòşÀnum beni
G.222/4*

Kendini aşk ateşinde yakanlar sonsuz bir hayata kavuşacaktır. Aşk, gamsız, sıkıntısız olmayacağı için sabretmek gerekir. Hasta olan âşık için şifa, “kânûn-ı aşk” içindedir. Aşk denizine düşen, gönül gemisine binse ne bir kıyıya varır ne de bir sığınacak yer bulabilir:

Pes şifÀ úÀnyñ-ı è1şú içinde olur èÀş1úa

Kim görine mihr içinde âlôôat envÀè-1
marao G.127/3

Bu baór-1 è1şúa düşen binse dil sefinesine

Ne bir kerÀne irer anda ne miyÀne bulur
G.76/4

Gözünden sürekli yaş döken, başında hava (aşk) olan ve gönlü aşk ateşiyle yanan âşığı, her şeyini kaybettiği için elinde topraktan başka bir şey kalmadığından "bî-hâsıl" olduğunu ifade eden şair, varlık âleminin yaratıldığı dört unsuru da (anâsır-ı erba'a; hava, su, ateş, toprak) bir arada kullanmıştır. Sevgili âşığa kimi zaman cefa eder kimi zaman lütfeder. Sevgili bu cefa ve lütfuyla âşığın gönlünde sağlam bir yer edinir:

Gözümde âu başumda hevÀ dilde nÀr-1 è1şú

Bi-ôÀâllum bu cümleden elde türÀb bil
K.9/5

GÀh cefÀsı ôükm ider dillere gÀh luûfı
èavn

CÀnda bu ôükm ü èavnile mihri ôoş-üstüvÀr olur
G.79/3

Aşk yoluna girmenin ilk şartı, dünya sevgisini, arzusunu gönülden atmaktır. Aşk yolunda her türlü derde, belaya katlanan âşık, gönlünde Allah aşkı bulunanların dünya malını, zevkini ve isteğini bırakarak bunlarla uğraşmamalarını söyler:

Künc-i dilde varise sevdÀ-yı sırru'llÀh-ı
pÀk

Genc-i zerden geç fenÀ naúdiyle bÀzÀr
eyleme G.197/2

Şair, bazı beyitlerde aşkını ifade ederken, aşk hikâyelerinin kahramanları olan Mecnûn, Hüsrev, Yûsuf ve özellikle ilahî aşk bakımından Mansûr ile bir kıyaslama yapar ve onlarla benzerlik kurar. "Pes virür dâr-ı mahabbet ana Mansûrlığı", "Dilâ Mecnûn-ı vakt oldunsa sabr it" ve "Benem Mecnûn-sıfat ışkile her dem" mısraları bu benzerlik ve kıyaslamayı ifade eder:

Aşk, çaresiz bir dert olduğundan doktorlar hasta âşığı iyileştirecek ilaç bulamamışlardır. Aşk sırdır, bu sebeple gizli olmalıdır. Fidâyî de böyle

düşünür, ancak gözyaşları ve benzinin sararması aşkını ortaya koyar. Aşk
açıklamak ve şerh etmek mümkün değildir:

èIşú-1 èÀlî-âîfata òod ãlâa m1 şeró ü
şümÀr
Gelmez eczÀ-yı gül uş dilde óisÀb-1 cümele
G.195/8

Aşkta kemâle ermek (kemâl-i ışk), vahdete ulaşmaktır. Hak, aşkta
kemâle ermek için üç gizli menzil (durak) koymuştur. Bu menziller; meyl
(istek), irâde (kararlılık) ve mahabbettir. Bunları geçene aşkın kapısı açılmış
olur:

KemÂl-i èişúa üç menzil úomışdur bil òafi
ol óaú
Geç ol üç menzili Óaúúa dilerseñ k'olasın
mülóau G.144/1

Biri meyl ü irÀdet bir üçünci bil
maóabbetdür
Bu üçden ãoñra **bÀb-1 èişú** olur **èişú ehline**
muùlau G.144/2

6. Can

Can, insan hayatının en önemli unsurudur. Tasavvuf dilinde can,
insanın ruhu, ilâhî nefes ve Hakk'ın tecellîleri olarak anlam kazanmaktadır.
Canın vücudu terk etmesiyle hayat sona erer. Bundan dolayı âşığın en
değerli varlığıdır. Âşık olmanın ilk şartı canını sevgiliye vermektir. Sevgiliye
fedâ edilmeyen canın âşığa göre değeri yoktur. Sevgiliden ayrı kalan can,
padişahının eşiğinden ayrı kalarak tuzağa düşmüş garip köledir. Sevgiliye
kavuşmak için sürekli çabalayan can, ilk fırsatta ten zindanından kaçmaya
çalışır. Sevgilinin yüzünü gören âşık, bir nefeste canını verir ve bundan
yakınmaz:

CÀn ki cÀNÀN vaâlına meyl ide hiç itmez
úarÀr
Bir nefes bu tende destÿr olsa zindÀndan
úaçar G.80/3
Yüzüñ Àyînesine úarşu göñül
CÀn virür her nefesde Àh itmez G.103/8

Âşık, canını sevgiliye vermekle sevgiliye kavuşur ve yeniden can bulmuş olur:

CÀN virmekile cÀN bulur evvel úamu ùÀlib

Ol cÀNile irer aña pes ÀsÀN ele girmez
G.104/2

Can soyut bir varlık olduğu için “hayal” olarak nitelenir. Onun varlığı bilinir, fakat görülemez. Beden, canı örten toprak, onu gizleyen bir tılsımdır. Kudret kalemi, canı gizlemek için vücudu onun üzerine celî bir hat gibi çekmiştir:

CÀN bir òayÀl u ten gil ü dem-beste èaúl u
hÿş
Pes ben ne yüzden isteyem iy şÀh-ı gül
viãÀl
G.159/7

CÀna cism oldı ùıllısm üstine òaù bigi celi
Çekdi setr itmege bir dÀéire devrÀN-ı
úalem
G.170/8

Can genelde sessiz ve hareketsizdir. Ancak sevgili dolayısıyla sürekli hareket halindedir. Sevgiliye doğru gitmek için sürekli çaba gösterir. Hareketli olmasının bir başka sebebi ise vatan sevgisidir (sevgilinin kuyudur):

CÀN her nefes cevłÀN ider ol èÀleme şeydÀ
gider
Óubb-ı vaùandur ceõb ider teng oldı bu
vırÀnesi G.228/8

Dîvân’da can ile ilgili yer alan deyimler ve tabirler şunlardır: candan feryat etmek, can kulağıyla dinlemek, bir şeyi candan yapmak, candan ummak, canı gibi saklamak, can-ı âlem olmak, can nisar etmek, can bitirmek, candan âşık olmak, candan şükretmek, can gözünü açmak, can gözüyle bakmak, baş ve can oynamak, can bulmak, can vermek, cana geçmek, canı yanmak, candan kul olmak, bîm-i cân, can dilemek, dil ü canile pişman olmak, canı kebab etmek, can oynamak, can yakmak, can bağışlamak, can ve baş feda etmek.

7. Dünya

Üzerinde en çok durulan unsurlardan biri de dünyadır. Şaire göre dünya; gaddâr, aldatıcı ve denîdir. Kimse onun arkasından yetişemez. Dünya, ahiretin tarlasıdır. Burada ekilen bir tane, ahirette bin tane olacaktır. Kibir ve ikiyüzlülüğün sebebi dünya sevgisi ve dünyaya olan bağlılıktır. Önemli olan, dünyayı terk ederek Hakk’a yönelmektir. Hak katında makbul olan budur. Dünya şifahesinde dertlilere bir deva bulunmaz. Dünyada sadece kâfirler mutlu olurlar, çünkü dünya onların cennetidir:

*Derd içre tîmÂr isteyen bîmÂra dermÂn derd
olur
ZîrÂ devÂ-yı telò olur pür **dünyÂ** dÂrÿ-
òÂnesi G.228/5*

*Ehlidür nÂ-ehl anuñ zîrÂ òaberdür bu
ãaóíó
Cennetidür kÂfirüñ dünyÂ müsülmÂn
aldanur G.63/8*

Dünya, çabuk bozulan, ebedî olmayan bir kuş yuvası gibi fânidir. Ömrü, iki günlüktür. Hak didarını arzu edenler dünya-perest olmamalıdır. Dünyanın zevki yılan zehiri gibidir. Dünyanın malı da mülkü de yılan gibidir, vefa etmez. Dünya sevgisi, bütün hataların başıdır. İrfan lezzetini almış olan ârif, dünyanın yılan zehiri gibi olan zevkini istemez. Gönül dünyanın kirlerinden arınabilse, “Beytullah” olacaktır. Felek, dünya santranç tahtasını kurduğundan beri mat etmediği şah kalmamış, nice Süleymanların tahtını yele vermiş, Keykubâd’ın tacını da toprağa gömmüştür:

*İy niçe taòt-ı SüleymÂnı yile virdi bu
dehr
Nice tÂc-ı KeyúubÂdı úıldı òÂkister cihÂn
K.26/15*

İki cihan sözüyle dünya ve ahiret kastedilir. Mîhr-i cihÂn-ÂrÂ, şÂh-ı cihÂn vb. ifadelerle söz konusu olan sevgili veya övülendir. Âlem, arz, çarh, dehr, devrân, mülk, rûzigâr, zemîn kelimeleri çoğu zaman dünya anlamında kullanılır.

Dünya, zindan, gülşen ve bağ olarak düşünülür. Sonu hep hazan ve hüsrandır. Kimseye istediğini vermez. Gerçek âşıklar, dünyaya bir kıl kadar bile değer vermezler. Aldanarak dünyayı kaybedenin üzülmesine gerek yoktur. Dünyayı aldattığını sanan ise ancak kendini aldatır:

*Aldanan dünyâ yitürse àam degül vüsèatde
lik*

*Aldayan dünyâ yitürse olsa òandàn aldanur
G.63/2*

8. Bazı Tasavvufi Kavramlar

8.1. Hakikat

Hakikat, Allah'ın gizlediği ve açıkladığı her şeyi görmek, onu müşahade etmek demektir(Kuşeyrî, 1991). Beyitlerde ilm-i hakikat, mihr-i hakikat, şems-i hakikat, bahr-ı hakikat, hakikat engüşteri, hakikat ehli, hakikat mektebi, hakikat beyti vb. ifadelerle ele alınmaktadır. Hakikat, beyitlerde gerçek anlamında kullanılmasının yanında ilm-i hakikat, mihr-i hakikat, hakikat Kâbesi ve hakikat ehli gibi deyim ve terkiplerde daha çok ıstılahî anlamlarıyla kullanılmıştır. İnsan (vücudu), âlem ağacının hakikat meyvesidir:

*Óaúîúat-ı âemer Àòir vücüd-ı insàndur
K.15/43
Dıraòt-ı èÀleme baú bil ne óÀcet istifsÀr*

Mevlânâ hakikat ilminde üstadır. Dünya, mecazîdir, ona adlanıl-mamalı, hakikate erilmelidir. Görünüş terk edilip, mana hazinesinden nasip alınmalıdır. Zerre gibi alçak olunmalıdır ki, hakikat güneşi gönül pencere-sinden ışık versin. Hakikat incisini, onun değerini bilen bulabilir. Gözü parada olan, hırsından incisini toprakla değiştirir. Hakikat ehli olan manaya bakar, mecaza meyletmez. Hakikat evine tavaf için giren ayn, şin ve kaf'ın (aşk'ın) sırrına bakmalıdır:

*Óaúîúat beytine girseñ ùavÀfa
Naôar úıl sırr-ı èayn u şin ü úÀfa Mş 4*

Her gönülde ayn, şin ve kaf (aşk) olmaz. Hakikat okulunda ders görenlerde ise dedi kodu, boş konuşma olmaz:

*Çü gördüñ her göñül levóinde èayn u şin ü
úÀf olmaz
Óaúîúat mektebi dersin görenler pes güzÀf
olmaz G.105/1*

8.2. Hayret

Hayret ve hayranlık Allah'ın kudretine, yaratıcılığına, hikmetine karşı duyulan en son duygu mertebesidir ki, ifadeye sığmaz. Orada ancak susulur ve o hal yaşanır (Gölpınarlı, 1977).

Makam ehlinde olan âşık, sevgilisini “hayret” ve “aşk nazarı” ile görür. Dünyada hayret halinde yaşayan âşık, kendinden geçip sarhoş olmuş görünse de manevî anlamda gönlü uyanıktır:

Mest-i lâ-ya'êûl1 özünsüz úalmışuz óayretde
pest
Bu fenÀ dÀrında tÀ maènide hüşyÀr
olmışuz G.94/2

Velilik makamında olanlar Hakk'ı hayret makamında görürler ve bu hal içinde iken açık ve gizli sırlara mazhar olurlar:

Anuñ içün kümmel ü eşrÀf-ı insÀn cümle
óayretde
Görürler óaúúı her óÀletde her cÀ bÀûın u
ôÀhir Kt.48/4

8.3. Melâmet

Melâmet kınamak, kötülemek, yermek manalarına gelir. Devamlı nefislerini kınadıkları ve her zaman halk tarafından yerildikleri için bu yolu tutanlara melâmî, melâmetî, melâmet ehli denilir (Kuşeyri 1981; Gölpınarlı, 1985).

Şair, “Sevgili, melâmet mahallesinde dar ağacını kursun diye iyice sarhoş olup sızan (âşık), Mansûr gibi kendinden geçer” dediği âşığın, aşk yolunda karşılaştığı melâmeti selâmet, sevgiliden gelen cefayı ise vefa olarak değerlendirdiğini ifade eder:

Mest-i lâ-ya'êûl1 geçer kendüden ol
Manâýrves
Ger ura kÿy-ı melÀmetde aña dil-dÀr dÀr
G.67/2
Ne melÀmet irse rehden èivaøı selÀmet aña
Ne cefÀ görünse şehden èaúabince āad vefÀ
bil G.161/2

8.4. *Terk*

Terk, dünya sevgisini ve nimetlerini, Allah'ın yasaklarını ve nefsin isteklerini kısaca Allah'tan başka her şeyi bırakmaktır.

Âşık, gönlüne seslenerek “Ey gönül, gayretin varsa *gayrı* terk et ki, sensiz (benliğini aradan çıkararak) *ayn-ı mevcûd* olasın, (vahdete eresin)” demektedir:

*DilÀ àayret varise àayrı **terk** it*
Ki tÀ sensüz olasın àayn-ı mevcÿd G.50/10

Muradı Hak olan, “hakk”ı tutmalı, “batıl”ı da terk etmelidir. Kemâl ehlerinden olmak için de “nâkıs” kimselerle arkadaş olmamalıdır:

*Ger murÀduñ Óaúúise ùut óaúúı **terk** it*
bÀùıııı NÀúıãile hem-nişin olma kemÀl ehlerinden ol
G.157/3

8.5. *Keşf, Kerâmet, Velâyet*

Keşf, örtünün kalkmasıyla gizli olanın ortaya çıkmasıdır. Gaybî hakikatlere yaşayarak ve temâşa ederek vâkıf olmaktır. “Sevgilinin yüz güzelliğinin nuru, *envâr-ı gaybî*dir, *hicâb ehline* keşf olmaz, (bunu) basiret sahibi ârife sor” diyen âşık, sevgilinin güzelliğini idrâk edebilmek için *basîret sahibi olmanın* önemine işaret eder:

CemÀli nÿrını ãÀóip-baãîret èÀrife ãor sen
*ÓicÀb ehline **keşf** olmaz şu kim envÀr-ı*
àÀybidür G.73/6

Âşığa sevgilinin gönül alan güzelliği ansızın keşf olursa, onda tahammül kalmaz:

Dide-i èuşşÀúa nÀ-geh bir cemÀl-i dil-
*firib **Keşf-i didÀr** itse úalmaz tÀ ebed andan*
şikib G.18/1

Kerâmet, “velâyet mertebesine ulaşan kimselere Allah tarafından bahşedilen olağanüstü haller yaratabilme kudreti”dir (Tolasa: 1973, s. 62).

Sevgili kerâmet sahibidir. Âşığın arzusu, onun didarı ise mutlaka elde eder, nasipsiz kalmaz:

èIşú-ı ÓÀlet-baòş özi òod pür-kerÀmetdür
eger

Devlet-i didÀrise maúãýdı úalmaz bî-naãib
G.18/9

Veli, sözlükte düşmanın zıddı, “Allah’a dost” veya “Allah için dost olan kişi” demektir. Tasavvufta ise “Allah’ın gözetip koruduğu kimsedir.” Velâyet, velilik hali, dostluk ve bugünkü anlamda “il, memleket (vilâyet)” şeklinde görülmektedir. Vefa sahibi Hacı Bektaş-ı Veli, veliler ordusunun sultanı ve vakar sahibidir:

Bu cavú içinde Óaøret-i BektÀş-ı öü’l-vefÀ

Ser-leşker-i vilÀyet ü ãÀóib-vaúÀrdur
K.6/32

Nefsin emirlerine uyulmamalıdır, aksi halde kafirler sürüsü gönül ülkesini işgal ederler:

EmmÀre nefsüñ itme úabýl emrini ki tÀ
Úutmaya dil vilÀyetini kÀfer-i gürünc
G.41/4

8.6. Cezbe, Hâl

Cezbe, bir şeyi çekmek, çekiş anlamına gelir ve tasavvufta Hakk’ın kulu kendine çekmesinden meydana gelen bir haldir. Cezbe, Allah’ın kula ihsanı olduğundan, kulun elinde değildir. Allah’ın sevdiği kulu, kalbinden perdeyi kaldırıp, çalışma ve gayreti olmadan, yakîn nuru ile kolayca manevî makamlara yükseltmesidir. Böyle bir cezbe, kulda istikamet ve ibadet isteği meydana getirerek belâ ve musibetlere sabretme gücü kazandırır (Yılmaz, 1994). Hakk’ın cezbesi âşığı uyandırmasa, gafil gönlü Hakk’a giden yolu geçemez:

FidÀyi ceòbe-i Óaúú u saèÀdet úıllmasa
bîdÀr

Nice úaùè-ı reh-i dýr ü dırÀz eyleye àÀfil
dil G.156/9

Sevgilinin cezbesi, âşığı gözyaşı döktürerek perişan etmiştir.

*Bıraúduñ niçe kez gözden yaşum bigi ôelil
oldum*

*Dem oldı **ceôbe-i tÂbuñ** irürdi çaròa çün
şebnem G.169/5*

“Sûfilere göre hâl; kulun kasdı, celb etme teşebbüsü, kazanma isteği olmadan kalbe gelen neşe-hüzün, rahatlık-sıkıntı, şevk-dert, heybet-heyecan gibi manalardır. Haller, Allah’ın cömertlik ve lütfundan gelir. Haller Allah vergisi, makamlar ise cehd ve gayret sarf etmekle hâsıl olur.” (Kuşeyrî 1991, s. 183). Her şeyi takdir eden Allah’tır. Hiç kimse O’nun yaptığını bozamaz, değiştiremez. Hâl ehlinden olan âşık, bir anlık sürede binlerce yıllık zamanı yaşayabilir, halden hale geçebilir:

*Cümle taúdiriledür **ôÂl** ü òaber neyse hemÀn
Kimse bünyÂdın anuñ cehdile virÀn idemez
G.100/11*

*Bu **ôÀlet** içre èlşú eri her demde biñ yaşar*

*Ger köhne ola èömrile ol ger cüvÀn-ı genc
G.40/5*

8.7. Uzlet, Halvet, Riyâzet

Uzlet, halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmektir. Günaha girmemek, daha çok ve daha ihlâslı ibadet etmek için toplumdan ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilmek, tek başına yaşamaktır. Buna halvet, inzivâ, vahdet adı da verilir (Uludağ, 1991).

Tasavvufta, tarîkâta giren bir mürîdin muayyen bir zaman sonra şeyhinin emriyle insanlardan uzaklaşarak, tekkelerin çilehane veya halvethane denilen özel bölümlerinde inzivâ hayatı yaşaması, kendini Hakk’a vermesidir. Halvetin gayesi, kalpten masivâyı çıkarmaktır; gönlü ağyârdan temizlemek, Hakk’ın sayısız nimetlerini düşünüp kendinden geçmektir. Sevgilisine tutulan âşığın tenhalara kaçması ve onun düşüncesiyle yeme, içme ve uykudan kesilmesi gibi Hak yolcusunun yalnızlığı seçmesidir (Yılmaz, 1994).

Visali isteyen âşığın uzleti kabul ederek mâsivâyı, kesreti terk etmesi gerekir:

*Ki keâret mÂniè-i vaódetdür iy merd
Úabýl it **èuzlet** isterseñ viãÂli Trb. 5/9*

Zahide seslenen şair, “eğer halvet istiyorsan dünyayı, halkı terk et, tenhaya çekil. İnsanların içinde itikaf, ibadet olmaz” demektedir:

*Dilerseñ òalvet iy zÀhid òayÀl-i àayrı sür
cehd it òalÀ úl1 úalbüñi çünkim melÀda iètikÀf
olmaz G.105/6*

Riyâzet, az uyumak, az yemek, az konuşmak, sürekli ibadet ederek nefsi terbiye etmektir. Nefsin ve bedenin isteklerini kesmek, asgarîye indirmek ve ona zor gelen şeyleri yaptırmaktır. Nefis, tenin ateş kabında (bûte-i tende) riyâzetle yakılırsa ancak vahdete erişilir. Şehvet ateşini söndürecek olan, riyâzet suyudur. Hakk’a kavuşmak isteyen âşık, tam bir riyâzet çekmelidir:

*Birisi nÂr-ı şehvetdür söyünmez óilesüz
hergiz Meger Âb-ı riyÀøetden k'irişür cidd-i
MevlÀdan Kt.32/3
Bir iki gün riyÀøet çek òafîf it cismüñi
tÀ kim K.17/77
Çeke keh bigi òÂâiyyet ki var Óaú
kehrübÀsında*

*Úılsun naôar riyÀøet-i tÀmile her vücyd
G.1/2
PÀk olsa Óaúúa âldúile isterse ihtidÀ*

8.8. Fakr

Fakr, fakr meydanı, fakr dükkânı, tarîk-i fakr, reh-i fakr, ehl-i fakr, mürde-i fakr, şekve-i fakr, libas-ı fakr, vücud-ı fakr vb. benzetme ve tasavvurlar içinde kullanılır.

Fakr, ihtiyaç duyulan şeylerin yokluğu anlamındadır. Tasavvufta kulun kendinde bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk’a irca etmesi, şahsının, amelinin, hâlinin ve makamının Allah’ın lütfu olduğunu kabul etmesidir (Yılmaz, 1994). Fakr, “yoksulluk” anlamı içinde kullanılmasının yanında genel olarak “Allah’a muhtaç olmak” anlamında ele alınmaktadır. “Fakrım ile fahreylerim” hadisine telmih yapılır:

ŞÀduz ki bugün bende-i cÀnÀna dirildük

Faúr içre bu faòrile emirÀna dirildük
G.151/1

Âşığın içinde bulunması gereken bir hal olan fakr, elbiseye benzetilerek sürekli temiz ve güzel bir şekilde tutulması istenir:

*Bu meksebe sen iy rýşen-naôar olduñsa key
ùÀmiè
LibÀs-ı faúrı pür-dür úıl ãafÀ baórından
ol dÀmiè G.137/1*

8.9. Kanaat, Sabır

Kanaat, rızâ ve memnunluk, kismete rızâ göstermek, takdir edilen-den memnun olmak, yeme, içme ve giyme gibi ihtiyaçları asgarî sınırdan tutmaktır. Tamahkâr ve ihtiraslı olmamak, elde mevcut olana razı olmak, başkasının malına ve hakkına göz dikmemek, tutumlu olmak, israftan sakınmak, tasarrufa riayet etmektir (Kuşeyrî, 1991). Bir başka ifade ile, çalışıp çabalayarak bütün gayretini sarf ettikten sonra, ele geçene razı olmaktır.

“Kanaat bitmez tükenmez bir hazinedir.” (Aclûnî, 1351, s. 102). Hadesine telmihte bulunan şair, ehl-i dünyanın o hazineye erişemeyeceğini ifade eder. Kanaat eden âşık dünyaya sultan olur, kanaat etmeyen cihan padişahının ise gedâdan farkı kalmaz. Âşık, sabır ve kanaat ehlidir. O, dünyayı terk etmiş, uzlete çekilmiştir:

*ÚanÀeat genc-i bÀúîdür fenÀ ehli aña irmez
Anuñçün faúr faòr oldu cihÀnuñ
muútedÀsında K.17/90*

Sabır, sıkıntı ve belalara sızlanmayı terketmektir. Bolluk, bereket ve gerçek mutluluğa erişmenin yolu, karşılaşılan meşakatlere sabretmekten geçer. Sabredemeyen, tatlı can aynasını pasa yedirir, pastan temizleyemez. Derdine çare arayan sofı, mizacını düzeltmek, temizlemek için acı sabır ilacını içmelidir. Hz. İsâ, Meryem’in sabrı sayesinde doğmuştur:

*Buçuú dem ãabr-ı telòile açılmaú mümkün
iken yol
Yidürdüñ cÀn-ı şîrinüñ ãafî Àyînesin pÀsa
K.29/4*

äýfiyÀ **dÀrý-yı telò-i āabr iç isterseñ**
devÀG.37/3

Yoòsa çerb ü ùaèm-ı dünyÀdan muòalleldür
mizÀc

āabr-ı Meryem olmasa ùoàamaz MesîóÀdan eāer

Terk-i sýzÀn olmas'el virmez èurýc-ı
èİsevi K.25/17

8.10. Gayb

Gayb, görünmeyen, örtülü, gizli; duyu organları ve akıl ile bilinmeyen varlıklar ve bunların bulundukları âlem, manevîve ruhanî âlem olup, Hakk'ın insanlardan gizlediği şeylerdir (Uludağ, 1991).

Fidâyî, gaybdan, ilm-i gayb, âlem-i gayb, genc-i gayb, feyâfî-i gayb, dest-i gayb, mahzen-i sırr-ı gayb, hâl-i gayb, nükte-i gayb, nân-ı gayb, cihân-ı gayb, esrâr-ı gayb, meydan-ı gayb, rehdân-ı gayb, sâki-i gayb gibi ifadelerle bahseder. “Esrâr-ı Gaybiyân” başlığıyla gayb konulu ve redifli bir de manzume yazmıştır. Allah “âlim-i gayb”dır. Hz. Muhammed'e gayb hazinesinin sırları verilmiştir. Hak âşığı gayb meydanına sefer etmek isterse öncelikle Allah'a yüz tutmalıdır.

Ehl-i yakînden olan âşık, gayb hazinesinin kapıcısıdır ve bu hazinenin anahtarı ise derttir:

Derd miftÀó-ı der-i āaybdur iy ehl-i yaúîn

İriş ol derde aç ol genci ki sensin bevvÀb
G.22/2

Sevgilinin yüzü öyle güzel bir gülbahçesidir ki âfâkı hoş kokularla doldurmuştur. Gaybın gülbahçesinde yetişmiş olan gülü açıldıkça sevgili de neşelenir:

Ne gülşendür yüzi yÀruñ ki òoş-by úıldı
ÀfÀúı

Açıldıúca olur òandÀn güli gülzÀr-ı
āaybîdür G.73/3

Akıl sahiplerini uyaran âşık, gayb pazarında dolaşmamalarını, sevdalarından vazgeçmelerini söyler. Sevgilinin zülfünün tuzak olduğu bu pazarda, can alınıp dert satılmaktadır:

Üolaşma zülfî dÂmına bu sevdÂdan geç iy
èÂûil
Virürler derd alurlar cÂn ki bu bÂzÂr-ı
âaybîdür G.73/5

Âşık, gayb âleminde bulunan melekler tarafından gözlenmektedir. Şair, âşığın böyle bir durumda kendine dikkat etmesini, boş heveslerle mal mülk sevdasına kapılmamasını belirtir:

Cümle nÂôır saña sükkÂn-ı serÂ-perde-i
âayb
òaberüñ you ki dönüp sÂéil-i sÂmÂn olasın
G.174/7

Sâki-i gayb olan Allah, dünya saraylarını süslemiş, peymâneleri tor-tudan, pislikten temizleyerek saf şarapla doldurmuştur:

SÂûi-i âayb ki zeyn itdi bu kÂşÂneleri
Dürd ü âÂf itdi pür uş òamrile peymÂneleri
G.224/1

8.11. Bezm-i Elest, Bezm-i Ezel

Elest bezmi, ezelde Allah'ın ruhlara “elestü birabbiküm” (ben sizin Rabbiniz değil miyim) diye sorduğu, onların da “belî” (evet) dedikleri günü ifade eder (Kurnaz, 1987). Âşık, bezm-i eleste “evet” dediği için Allah'a şükretmektedir:

“El-minnetü li'llâh” belî geldi zebÂndan
Ol bezm-i elest içre k'irüp cÂna dirildük
G.151/2

Ezel kelimesi “bezm-i ezel” şeklinde genellikle Bezm-i Elest'i ifade edecek şekilde kullanılır. Allah, “mimâr-ı ezel”dir. Nur ve zulmet ezelde bir vücuttandır. Birisi canın madeni, biri nefislerin aslıdır:

Çü nÿr u ôulmet olupdur **ezelden** aâl-ı
vücÿd

Birisi maèden-i cÀndur biridür aâl-ı nüfÿs
K.18/10

Hak âşığının görünüşündeki saflık ezelde içtiği aşk şarabındandır. O, aşk şarabı içmekle fasıklıktan kurtulmuştur:

*Ben **ezelden** dürd içüp geldüm göründüm*
şimdi âÂf

Bî-şarÀb u sÀaar uş mestÀne øidd-ı fÀsıúam
G.162/4

Âşığın canı, ezelde derdin dostu olmuştur. İnsanda unutma hassası olmasa, yaşadıklarından, içinde bulunduğu durumdan dolayı bedeni ona zindan olurdu:

*CÀn ki olmışdur **ezelden** derdile müştÀú-ı*
dost

Olmasa nisyÀn olurdı bu beden zindÀnumuz
G.93/6

Hak âşığı, ezel sultanının gözetimindedir. Hal böyleyken onun gilmân derdinde olması uygun değildir:

*Sañã **sulùÀn-ı ezel** nÀôırıken àayretile*
Sen revÀ mı ki ebed nÀôır-ı àılmÀn olasn
G.174/11

8.12. Belâ

Âşık, vuslata ermek, Hakk’a ulaşmak için çeşitli belalarla karşılaşır. Hazine isteyen, hazineyi bekleyen yılanın zahmetiyle, sıkıntısıyla karşılaşır. Hak yolunun yolcusu olan âşık, kaza ve belâ oklarına vücudunu hedef eder. Hak yolunda nice nebîler, sâlih kullar, âbidler, veliler ve âlimler, belâ, sıkıntı ve eziyet çekmişlerdir. Âşık, “Mansûr-ı Hakîkî”dir, boynunda “dâm-ı belâ” olması da doğaldır. Yol ehli içinde doğruya yakın olmak, rüşdünü ispat etmek ve Hakk’ı bulmak için belâ çekmek gereklidir:

*Düriş ölince bu yolda **belÀ** çek*
K’olasın ehl-i rÀh içinde erşed G.51/10

Hakiki hürriyet, kullukta kemâl halidir. Allah’a karşı ubûdiyyette sâdık olunursa, başkalarına köle olma boyunduruğundan kurtularak hürriyete

kavuşulur. Dünyaya kul olmayan, âhirette dünyevî konularda hesaba çekilmez (Kuşeyrî, 1991). Aşkın kölesi olan öncelikle bela, sıkıntı, eziyet çeker ve hapse düşer. Ancak bundan sonra kendini emniyette bulur, serbest kalır ve masivadan kurtulmuş olur:

*Bende-i eîşû olan evvel ki çeker óabs ü
bela
Gitse müştâú özin ol varûadan ÂzÂde bulur
G.81/8*

Mağrur olanlardan bela eksik olmaz. Hayır ve şer işleyenlere Hakk'ın cezası (karşılığı) hemen yetişir, Hak âdildir:

*Hây maârÿr olma maârÿra bela eksük degül
degül
òayr u şerde Óaú ki aèeldür cezÀ eksük
G.158/1*

Bela sırrını bilen aşk tutkunu için zehir, aşk yolunun meyhanesinin şarabı, derd ve bela da çerezidir:

*iy maórem-i sırr-ı bela bu yolda olsañ
mübtela
iç zehr ü yi derd ü bela eîşúuñ budur
meyòÀnesi
G.228/3*

8.13. Fenâ, Bekâ

Dîvân'da mülk-i fenâ, fenâ ehli, dâr-ı fenâ, cür'a-i dürd-i fenâ, çâh-ı fenâ, tâlib-i fenâ, bahr-ı fenâ gibi terkipler içinde yer alan fenâ, tasavvufî olarak varlığı Hakk'ın varlığında yok etmek demektir. Fenâ, kötü sıfatların terk edilmesi, bekâ da iyi sıfatların kazanılmasıdır. Bunun yanında beyitlerde "fenâ" ile geçici olan bu âlemden, dünyadan da bahsedilmektedir. Fenâ ehli de insanlardır. Kanaat ebedî, tükenmez bir hazinedir, ancak ona fena ehli olanlar (dünyayı isteyenler) erişemez. Gerçek Mansûr olan, bu dünyadan Hak katına gizli olarak gitmek ister:

*MeydÂn-ı beúÂdur görinen çeşmine her gÂh
Baúmaz bu óayÂta
Manâÿr olan ister k'ire ol dÂra nihÂnî
Bu dÂr-ı fenÂdan Ms. 3*

Sâkînin sunacağı ebedîlik şarabının cür'ası, yıllardır şarhoş olan âşığın derdine derman olacaktır:

SÂúiyÀ ãun cürèa-i dürd-i fenÀ-baòşuñ ki
tÀ
Derd-i hüşyÀrî-i çendîn-sÀleye dermÀN ola
G.2/9

Akıl sahibi olanlar, fena sarhoşu olup kendinden geçenleri görünce akıllı hareket etmelerini beklemesinler. Kendinden geçmiş sarhoşta, laubali olanlarda akıl olmaz:

FenÀ ser-òòşları óadden geçer gördüñse iy
èÀúil
Úo hýş umma bu cemèiyyetde mest-i
lÀubÀliden *G.173/4*

Bu dünyanın yerinde duracağı, düzgün hareket edeceği yoktur. Asıl gidilecek, yaşanacak yer “bekâ dârı”dır:

Nişe úalduñ bu âebÀtı yoú cihÀnuñ mülkine
Geç beúÀ dÂrına başdan ayaàa cÂn ol yürü
G.226/6

Fenâ, Allah’a yaklaşmanın en ileri derecelerinden biridir. Fenânın ileri derecesi ise cem’dır. Fenâyâ eren kulun yerine her zaman Allah geçtiği için fânî olmak, büsbütün yok olmak, hiçe karışmak değildir. Kalbi fenâ bulmuş kimse, İlâhî fiillerin tecellilerine mazhar olur. Vahdet denizine gark-olan sâlik, o denizden başka birşey göremez, kendisini bu denizin damlası olarak düşünür (Yılmaz, 1994). Yakîn’e, Hakk’a ulaşmak için “benlik”i terketmek gerekir. Bekâ için can verilip ölüm alınmalıdır:

Sen seni terk itmeyince òod ele girmez
yaúin
Óaú gerekse vir óayÀtı al beúÀ içün memÀt
Kt.30/11

8.14. Nefis

Tasavvufî anlamda “kulun kötü vasıfları, yerilen huy ve hareketler” (Kuşeyrî, 1991, s. 222) şeklinde ele alınan nefis ile mücâdele esastır. Fidâyî nefsi, nefis-i bed, nefis-i kâfer, nefis-i âsi, nefis-i siflî, nefis-i ümmü’l-hırs, nefis-

i şirrîr, nefis-i nefîs, nefis-i şûm, dîv-i nefis, himâr-ı nefis, hevâ-yı nefis, nefis-i şemûs, seg-i nefis, nefis-i girân-bâr, uyûb-ı nefis, nefis-i bed-hû, dîv-i nefis, bende-i nefis gibi terkipler içinde ele alır. Nefis, yedi denizin suyuyla yıkansa da temizlenmez. Nefis ve akıl, ten mülkünde âşığın hak yola gitmesini istemez. Nefsini canına kul eden kişi âleme sultan olur. Kötülüklerden arınmış olan olgun nefis (nefis-i nefîs, nefis-i kâmil), hayrı Allah'tan, kötülüğü ise kendinden bilir:

Öayrı Óaúdan şerri nefsinden bilür nefis-i
nefis

Gerçi sendendür bu úamu cünbiş ü òulú u
şiyem K.2/54

Uğursuz nefsin elinden kurtulup Hak kapısında bende olmak isteyen âşık, para ve pulun kölesi olmaktan sakınır. Hak yolunda nefsi ile savaşıp ölen âşık, şehid olur.

Nefis, aldatıcı özelliği, azgınlığı ve korkunçluğu yönüyle şeytana ve deve benzetilir. İnsanları kandırıp onlara zindanın ve cehennemın yolunu öğretir. Nefis kargası, akıl hümasını ağına düşürüp avlar. Nefsin öldürülmesi ise en büyük gazâdır:

ázĀ-yı ekber isterseñ úıtĀl-ı nefis-i
kĀfer úıl

Ki her bir bì-güneh úanın dōken merd-i
cihĀd olmaz G.106/8

8.15. Gurûr, Riyâ

Aşk ehli içinde hizmet ederken gurur ve gaflete kapılmak hoş karşılanmaz. Mağrur olmak, güzelliğe noksanlık verir ve karışıklığa sebep olur. Şair, gurur ve riyânın kötülüğünü bu konuyla ilgili hadise telmihte bulunarak dile getirir:

Beddür àurÿr u àaflet òlōmetde ehl içinde

BĀúî ÒudĀ bilür bes budur óadiĀ-i menúyl
Kt.25/13

Kibir ve riyâ, dünya sevgisinden, dünyaya bağlanmaktan meydana gelir ki, kötülüğün, kıskançlığın kaynağıdır. Âşığın sofu sıfatlı olması ve zindana atılmasına (dünyaya gönderilmesinde) can ülkesini riyânın kaplaması ve kibirli oluşu sebep olmuştur:

Ne kim kibr ü riyÀ artar úopar hep óubb-ı
dünyÀdan

Úo elden aalı kim oldur fesÀduñ cemèine
cÀmiè K.21/20

äidúile riyÀ úapladı cÀn mülkin anuñçün
äyfi-äıfatuz ki gerçi zindÀna dirildük
G.151/6

8.16. Zikir, Vird

Kelime anlamı anmak, hatırlamak, yâd etmek olan zikir, tasavvufta Allah'ı anmak ve hatırlamak, onu unutmamak (nisyan) ve gaflet halinde olmamak (Uludağ, 1991) şeklinde ele alınır. Zikir veya vird tasavvuf ıstılahlarından olup Kur'an'da çok sayıda âyette geçer. Hadislerde de zikrden bahsedilir (İz, 1997).

Fidâyî, canlı ve cansız bütün varlıkların, meleklerin Hakk'ı "lÀ ilÀhe illÀ' llÀh" diyerek zikrettiklerini söyler:

Ne õikr-i ins ü melekdür hemîn ider tehlîl

CemÀd ü cÀnaverÀn "lÀ ilÀhe illÀ' llÀh"
K.1/7

Allah'ı gönülden zikreden kimse, ikilikten kurtulmuş olur. Horozun şafak vaktinde ötüşünü, canın yakîne erişip Hakk'a zikir ve şükr etmesi şeklinde düşünür:

Velî ne cÀn ki sebükdür hemîşe uyòuda
îrer yaúîne ùurur õikr ü şükre miâl-i
òorus K.18/25

Sevgilinin dudağı Hz. İsâ gibi hayat vericidir. Bu dudağın vasfını anlatan şarih, Hz. İsâ'yı anlatmış olur. Hırs ateşi, ölümü hatırlamadan sönmeyiz. Masiva zikrini unutan ve Hakk'ı zikreden kimsenin makamı "menzil-i a'lâ" olur:

İy lebüñ vaãfında şÀrió õikr-i evãÀf-ı
Mesió

V'iy ruòuñ mihriyle enver mihr-i eflÀk-ı
fesió G.45/1

9. Tarikat İle İlgili Bazı Unsurlar

9.1. Tekke (Dergâh, Harabat), Hırka, Lokma

Dergâh, dergâh-ı âlî, dergâh-ı Mevlâ, dergâh-ı rûh-efzâ ve harâbât şeklinde ifade edilen tekke, âşığın feyz almak için gittiği yerdir. “Dergâh” tabirinden genel olarak kastedilen ise “Allah katı”dır:

*Üur FidÂyi sen de ol **dergÂha** yüz sür*
cÂnile

TÂ bulasın menzil-i aelÂyı òÂÂÂn yÂ vasaù
G.130/9

Âşık, bir an bile dergâh-ı âlîden yüz çevirmemelidir. Gönüle nur olarak dergâhın şahının yüzü, cana hûr olarak da dergâhın hizmetçisi yeterlidir. Bu dergâhta zayıflığa yer yoktur.

Meyhane demek olan harabat, pîr-i muganın bulunduğu dergâhtır. Saf sofu, harabat içinde bir ahu görse, “lâ gayre illâ hû” der:

***òarÂbÂt-ı muàÂn** içre göründi baña bir Àhÿ*
Ki görse âÿfi-i âÂfi diye lÂ-àayre illÀ hÿ
G.186/1

Bir beyitte yer alan savma’a, içerisinde değerli bir şeyin bulunmaması yönünden ele alınmıştır:

NÀ-geh ol âavmaèaya üuş olur ol sürèatile
Arayup bulmadı bir óabbe deñir nesne âemîn
Kt.4/5

Dervişlerin hayat tarzı bir hırka bir lokma esasına dayanır (Uludağ, 1991). Dünya malına tamah etmeyen, aza kanaat eden derviş için bir hırka ile iki lokma yeterlidir:

DünyÀ içün ne àam ki saña merdiseñ yiter
***Bir òırúa iki loúma** ile bir òarÂbe künc*
G.41/5

Hakk’ın verdiği rızıkla yetinen ve başkasının elindekine göz dikmeyen âşık, haline şükr eder:

òamdülilllÀh şimdi bu devr içre òalúuñ
ekâeri

9.2. Mürşid (Pîr)

Mürşid, pîr-i ‘ışk, pîr-i reh, pîr-i tarîkat, şeyh, dil-i âgâh tabirleriyle ele alınan mürşid, müridlere icâzet verir, çeşitli telkinlerde bulunur ve rehberlik eder. Mürşid veya mürşid-i kâmil, tasavvufta genellikle şeyh kavramı ile eş anlamlı olarak kullanıla gelmiştir. Mürşid, hekime benzer. Hekim nasıl kendisine başvuran hastayı hastalığına ve bünyesinin durumuna göre uygun ilacı vererek tedavi ederse, mürşid de kendisine başvuran kimseleri, aynı şekilde teşhis ve tedavi eder. Düşmanla savaşan askerin stratejisi kumandan tarafından çizildiği gibi, nefis düşmanıya uğraşan mürîdin mücadele yolu mürşid tarafından belirlenir (Yılmaz, 1991):

Pir etegin ùutan kişı pîr olur Àòir iy
mürîd
Pîr-i reh iste gerçi çoú pîr-i zamÀne-i
òaref K.5/28

9.3. Derviş (Mürîd)

Derviş, Arapça “mürîd” karşılığında kullanılan Farsça bir kelimedir. Mürîd, sözlükte “İrade eden, irade sahibi” demektir. Tasavvufta ise “iradesini Hakk’ın ve şeyhinin iradesine teslim etmiş kimse” demektir. Dervişin, yolunda gideceği bir şeyh ve üstadı ihtiyacı vardır. Çünkü dünyada şeytanın gizli ve açık pek çok tuzağı vardır. Mürşidi olmayan mürîdi (dervîşi), şeytan yolundan saptırabilir.

Mürîd-i Hak, mürîd-i ‘ışk, sâlikân-ı sülûk, sâlik-i dîn, sâlik-i sırr-ı Hudâ, tâlib-i genc, tâlib-i dîdâr, tâlib-i hazret, tâlib-i dost, tâlib-i envâr şeklinde ele alınan mürîd, Hak yolunda her şeyini feda eder. Fitneden, sıkıntıdan kurtulup Hakk’a ulaşmak için elini dünya ehlinden çeker:

Mürîd-i Óaúú olan her dem çeker dest ehl-i
dünyÀdan
Ki zirÀ fitneden olmaz muóıbb-i mÀsivÀ
maófÿô G.132/5

Mürîd, yolunda karşısına çıkan bütün engelleri aşmak için hür türlü sıkıntı ve zahmete katlanır, kaza ve bela oklarına hedef olur:

ÜÀlib-i genc olan çeker zaómet-i mÀr olur
pes er
Tià-i úaøÀya geh siper tîr-i belÀya geh
hedef K.5/24

Dervîş (mürîd) beyitlerde, âşîğın veya gönlünün benzetileni olur. Fakr'ı kendine şîar edinen dervîş, kimseden istekte bulunmaz ve daima Hakk'a şükür halindedir. Abesle onun işi yoktur. Sürekli tefekkür halinde olan dervîş, aczini ortaya koymaz ve cezbe halindeyken sırrını açıklamaz.

Korku ve ümidin dervîşin asası olduğunu ifade eden şîair, bu ikisini elden bırakan dervîşin gafletten dolayı sıkıntıya düşeceğini belirtir. Korku ve ümid (havf u reca) dervîş için bir asa, denge unsurudur:

Pes ansuz olma âafletden düşersin çÀha iy
dervîş
Meger óaúdan ire nÀ-geh sebab k'olmaya çeh
meévÀ Kt.1/28

Bülbüle seslenen şîair, baharın gelişini haber verir. Her yer yemyeşil olmuş, çiçekler, ağaçlar baharla birlikte bir dervîş gibi adeta yeşil bir hulle giymiştir. Şîair, aşağıdaki örnekte baharla birlikte çimenlikte ve ağaçlarda meydana gelen değişikliği, ortaya çıkan görüntüyü, dervîşin tarikata girerken hulle giymesine benzetmiştir:

BeşÀret olsun iy bülbül ki gülzÀr
Açıldı vü ôuhÿra geldi ÂÂÀr
Üonandı sebz ü óamrÀ geydi her òÀr
Çemenler óulle-pÿş oldu vü eşcÀr Mş 1

Sonuç

Fidâyî'nin şîirlerinde ana tema tasavvuttur. Şîirlerinden iyi bir dinî eğitim aldığı anlaşılan Fidâyî, bildiklerini halka anlatma gayreti içindedir. Ona göre; âlem, kudret kalemiyle yazılmış, çeşitli bölümlerden oluşan ve ders alınacak bir Hak kitabıdır. Bu kitabı okumasını bilen âşık, gözyaşıyla bedenini, dünya kirinden temizleyerek kesretten kurtulma arzusundadır.

Şîair, genellikle didaktik amaçla yazdığı şîirlerde, dünyanın geçiciliği, kararsızlığı üzerinde durarak, çevresindekileri dünyaya bağlanmalarını için uyarmıştır. Dünyanın kötü yönlerini sık sık dile getirerek mürid için tehlikeli taraflarına işaret eder. Fânî hayattan sonra gelecek olan ebedî hayata değer vererek vahdete ulaşabilmek için kesretten, masivadan uzaklaşılması gerektiği üzerinde durur. Tasavvuf ehline, fânî hayatta çekilen zah-

metler neticesinde ebedî bir saadetin, gerçek sevgiliye kavuşmanın (vasl-ı dîdâr) haberini verir. Fidâyî'nin şiirlerinde de görüldüğü gibi dünya hayatına değer vermeyerek vahdete ulaşma fikrinin cazibesi, fikir ve sanat sahasında geniş bir ilham kaynağı olmuştur.

Şairin ortaya koyduğu ideal insan; dürüst, dinine bağlı, nefsinin emirlerine uymayan ve dünyaya, dünya nimetlerine gereğinden fazla değer vermeyen, yerine göre bunlara sırt çevirebilen kimsedir. Daha çok nefis mücadelesi üzerinde duran şair, Hakk'a ulaşmanın yolunun insanın içinin ve dışının tamamen (âb-ı sıdkile) temizlenmesinden geçtiğini belirtir.

Bibliyografya

- Abdulkirim Kuşeyrî (1991): *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul.
- Acılûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, Beyrut, 1351.
- Aşkar, M. (1993): *Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı*, Ankara.
- Ebu'l-Ala Affifi (1999): *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, (Çev. Mehmet Dağ) İstanbul.
- Ertuğrul, İ. F. (1928): *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddîn Arabî*, İstanbul.
- Ertuğrul, İ. F. (1928): *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin-i Arabî*, İstanbul, (Haz. Mustafa Kara, İstanbul 1991).
- Fidâyî Dîvânı*, Millî Kütüphane, YAZ. B. No: 8625, Ankara.
- Fidâyî Dîvânı*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Ef. No: 633, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1977): *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1985): *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul.
- İz, F.(1967): *Eski Türk Edebiyatında Nazım*, C. I, İstanbul.
- İz, M. (1997): *Tasavvuf*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kam, F. (2003): *Vahdet-i Vücûd*, (Sadeleştiren: Ethem Cebecioğlu) İstanbul, 2. bas.
- Kara, M. (1998): *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- Kemikli, B. (2000): *Sun'ullah-ı Gaybî Dîvânı İnceleme-Metin*, MEB. Yay., İstanbul.
- Kurnaz, C. (1987): *Hayâlî Bey Dîvânı Tahlili*, KTB. Yay., Ankara.
- Levend, A. S. (1980): *Divan Edebiyatında Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar, Mevhumlar*, İstanbul: Enderun Yayınevi.

- Sunar, C. (1960): *Vahdet-i Vücûd-Vahdet-i Şuhûd Meselesi*, Ankara.
- Şanlı, İ. (2003): *Fidâyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nı İncelenmesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Tolasa, H. (1973): *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara.
- Uludağ, S. (1991): *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Uludağ Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, H. K. (1994): *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul.